

Sergiu TOFAN

Universitatea DUNĂREA DE JOS, GALAȚI

CREȘTINISM ȘI ISLAM: CONFRUNTARE SAU DIALOG (CAZUL MANUEL II PALEOLOG)

Se dedică Profesorului nostru, al tuturor,
MIRCEA ELIADE

Împăratul Manuel al II lea a apărut pe scena politică a lumii, chiar când se putea vorbi de începutul sfârșitului împărăției bizantine. Se născuse în 1350, cam cu un veac înaintea „Marii căderi”. Imperiul lui Constantin era devastat de decenii de războaie civile, raza sa de autoritate se redusese dramatic, genovezii și venețienii își ofereau ajutoarele doar în schimbul unor oneroase privilegii comerciale și chiar cesiuni teritoriale. În fine, imperiul creștin se mai menținea prin bunăvoința circumstanțială a inamicului ontologic: turcii otomani. Practic, „imperiul” se confunda cu „Orașul”.

Singura speranță era în Europa. Șansele, însă, de a se împlini speranța unui ajutor consistent din această direcție era cvasi-nulă. Europa de Vest își avea propriile probleme, față de otomani ipotezele de atitudine erau diverse și mai interveneau și factorii religioși care nu stimulau entuziasme pro-bizantine. Ultimii împărați și-au petrecut perioade îndelungate din domnie pe la curțile Occidentului, încercând, în fapt, imposibilul.

Toate acestea la un loc s-au constituit în traume teribile asupra tânărului Manuel care cel mai greu a resimțit faptul că istoria, în cursul ei dement, nu-i îngăduia liniștea necesară împlinirii vocației sale intelectuale. Tânjea să lucreze asupra propriului spirit, dar viața îl silea la o luptă care, deși era și a lui, se dădea în condiții cu totul nedrepte și ingrate.

În ceea ce privește mentalul cultural, epoca formării lui Manuel era puternic marcată de interesul valorificării moștenirii spiritului antic atât pentru formarea unei personalități umane complete și armonioase, dar și pentru pregătirea unei bune receptări a mesajului creștin. Secolul XIV bizantin se ilustrase cu mari cărturari precum **Nikeforos Gregoras** (m.1360), **Gregorios Palamas** (m.1359), Împăratul **Ioan VI Cantacuzino** (m.1383), **Nikolaos Kabasilas** (m. 1388), **Demetrios Kydones** (m.1397) precum și doi contemporani iluștri ai lui Manuel, **Plethon** și **Bessarion**. Deviza lui Manuel provenea de la un alt Împărat-cărturar, **Theodoros II Lascaris**, care domnise la Niceea, pe vremea Imperiului Latin al Constantinopolului:

„Oricât de apăsătoare ar fi nevoile legate de război și apărare, este esențial să găsești tipul necesar pentru cultivarea grădinii înțelepciunii”.

Analele Universității Dunărea de Jos, Galați, fasc. XX, Filosofie, nr. 8, 2008, p. 144-151.

Studiile formative ale tânărului Manuel au fost bogate și cuprinzătoare, dar un loc central el a rezervat **retoricii**.

„Nu este nimic mai folositor conducătorilor care vor să fie buni decât de a ști să utilizeze un limbaj frumos”, scria el, mai târziu, fiului său. Acest atașament pentru perfecționarea limbii era legat, la Manuel, de un puternic patriotism grecesc care se constituia în principala motivație în a se strădui să salveze Imperiul Bizantin care, pentru el, era, mai întâi, grec și, abia după aceea, creștin și roman.

De asemenea, „ortodoxia” sa creștină era neclintită, în ciuda înclinațiilor tomiste ale maestrului său Kydones. A și scris tratate de teologie pentru a polemiza cu catolicii (pe tema purcederii Duhului Sfânt, de exemplu). Și-a declarat atașamentul la palamism.

Dar opera sa de căpătâi este setul de „Convorbiri cu un musulman”. Iată câteva elemente care dau originalitate acestor texte. Mai întâi, autorul renunță la argumentele scripturale (care, poate, nu s-ar fi bucurat de prea mare autoritate în mintea interlocutorului ne-creștin) în favoarea celor logice. Apoi, „Convorbirile ...” nu sunt ród al imaginației, ci ele consemnează dezbateri care au avut loc realmente.

De asemenea, preopinienții nu încearcă să obțină un ascendent unul asupra celuilalt ci să argumenteze excelența propriei religii, mai ales sub aspectul moralei. Tonul care domină este cel **irenic**. Având în vedere că nici unul dintre interlocutori nu renunță la propria credință, sunt foarte interesante considerațiile finale ale lui Manuel care se întrebă asupra cauzelor pentru care a eșuat în a-l „creștina” pe partenerul său de dezbateri.

Înainte de a intra în analiza pe fond a dezbaterii, să mai dăm câteva detalii istorice.

În 1373, prin acordul dintre Ioan V și sultanul Murad, începea experiența vasalității Bizanțului în raport cu otomanii, un fel de antecameră a morții Imperiului. Deși a încercat formarea unui regat al Salonicului, și Manuel va trebui să recunoască vasalitatea. După ce, în 1391, preia puterea deplină, Baiazid își convoacă la Ankara (Ancyra) toți vasalii, inclusiv pe Manuel. În timpul unei asemenea șederi la Ancyra au loc dezbaterile pe care Manuel le va consemna în scris. Aici, la Ancyra, este găzduit la un **mudarris** (care se traduce prin „învățător”, „profesor”), cu mare autoritate spirituală printre ai săi. Acesta era, de asemenea, curios să știe mai multe despre creștinism și încă de la sursă. Inițiativa dezbaterii îi aparține.

De asemenea, la discuții se alătură și doi fii ai Profesorului. Auditoriul este în întregime musulman. Astfel că, în aceste împrejurări, Manuel nu poate fi prea zelos, prea vehement sau nepoliticos. Să mai

spunem că interlocutorii nu vorbeau unul limba celuilalt, astfel că un creștin „turcit” va servi ca interpret.

Tematica dezbaterilor este foarte vastă: îngerii și sufletele, facerea lumii, căderea lui Adam, Judecata lui Iisus, Paradisul musulman, paralela dintre Moise și Muhammad, raportul dintre Paraclit și Muhammad, îndoială, credință, știință divină, Iisus ca Logos substanțial și Fiu veșnic al lui Dumnezeu, taina Întrupării, taina Sfintei Treimi, mântuirea și restaurarea condiției umane, misiunea Apostolilor ca origine a constituirii vizibile a Bisericii.

Vom face un popas, mai întâi, asupra celei de-a cincea controversă, întrucât se interferează cu înțelegerea mersului istoriei și a momentului politic în care se făcea discuția. Pentru Profesor, prosperitatea politică a Imperiului Otoman este o probă despre adevărul Islam-ului. Se știe că, încă din Antichitate, s-a perpetuat convingerea că Dumnezeu dăruiește izbândă armatelor, îi ferește pe credincioșii Lui și luptă alături de ei împotriva dușmanilor acestora. Ori, cel puțin la sfârșitul secolului XIV, otomanii musulmani erau cei victorioși și puternici. Manuel nu poate nega evidența, dar reflectă asupra ei în lumina credinței creștine. Orice popor trece, succesiv prin faze de prosperitate și prin faze de grele încercări. Victoriile musulmanilor nu sunt o moștenire veșnică. Istoria dă mărturie că și alte popoare și imperii mari au sfârșit în ruină. Nu trebuie uitat, apoi, că, deseori, Dumnezeu îi pedepsește pe cei pe care îi iubește pentru a-i curăța și face mai buni. Iar, în Apus, există principii care nu au cedat Sēmilunei și sunt cel puțin la fel de puternici ca și turcii.

Controversa a VII-a am putut-o studia în întregime datorită excelentei ediții realizate de Théodore Khoury, publicată în 1966, în vol. 115 al colecției „Sources chrétiennes”.

Vom prezenta succint conținutul ideatic al acestei controversă pentru a insista mai mult asupra tipurilor de argumentație folosite mai ales de Manuel și, în special, asupra condițiilor dialogului inter-religios care par a transpare din aceste texte de acum șase veacuri, dar care dovedesc o remarcabilă aculturalitate.

Manuel începe prin a observa că Legea lui Moise își probează originea și caracterul divin prin miracolele care au precedat-o, în timp ce Legea lui Muhammad este proclamată, ca fiind cea mai bună, doar de către oameni. Această din urmă Lege îi constrânge pe oameni să aleagă între adoptarea Islam-ului, plata tributului, robia sau trecerea prin tăișul sabiei. Ori, Dumnezeu nu iubește vărsarea de sânge, nu poate îngădui să cumperi cu bani permisiunea de a trăi în necredință; credința este un rod sufletesc care se împlinește prin persuasiune, nu cu forța. Și, în fine, dacă Dumnezeu

chiar ar agree impunerea credinței cu forța, ar ucide toți necredincioșii și nu le-ar cere tribut ca să trăiască în necredință. În acest sens, „legea lui Muhamad nici nu ar trebui, cu adevărat, să fie numită lege”.

Profesorul răspunde precizând că, dacă este corect ca Legea lui Hristos să fie socotită ca superioară celei a lui Moise, ea se dovedește dură și greu de împlinit. Legea lui Muhamad este cea mai bună pentru că ține calea de mijloc între deficiențele Legii lui Moise și excesele celei a lui Hristos. Și dă și exemple de astfel de „excese” ale creștinismului: iubirea dușmanilor și rugăciunea pentru ei, ura de părinți și de frați, îndemnul să întorci și obrazul celălalt dacă ai fost pălmuit etc. Mai apoi, să te lepezi de orice avere, să nu te interesezi de ziua de mâine. Cât de tare trebuie să fie un om ca să suporte toate acestea? Iar cât privește proeminența arătată, în morala creștină, feciorii, aceasta este împotriva rațiunii și a naturii. A nu mai procrea înseamnă a distruge lumea și a distruge înțelepciunea divină. De ce l-a făcut Dumnezeu pe om-bărbat și femeie și i-a poruncit să se înmulțească? Pentru a se impune fecioria ca variantă preferabilă etic? Totuși, spune Profesorul, iudeul care vrea să se convertească la Islam, trebuie să treacă, mai întâi, prin creștinism! Etapele nu trebuie arse!

Revenind la cuvânt, Manuel acuză, mai întâi, o contradicție la Profesor: legea mozaică și creștină sunt bune și divine dar sunt, în același timp, rele? Apoi, preceptele creștine nu sunt grele pentru că, pentru împlinirea lor, odată cu omul, lucrează și Dumnezeu iar promisiunea Raiului merită orice efort. Trebuie făcută o foarte importantă distincție între: **precepte** (impuse tuturor cu caracter obligatoriu) și **sfaturi** (proapse celor îmbunătățiți și însoțite de promisiunea înfierii divine mistice, prin lucrarea harului). Preceptele sunt pentru și după puterea fiecăruia, pe când a te ridica la nivelul sfatului (adică exhortației) este propriu celor virtuoși care sunt capabili să sufere pentru modul lor de viață. În consecință, Manuel clasifică oamenii în trei categorii: 1) păcătoșii care, încălcând poruncile lui Dumnezeu, își merită pedeapsa; 2) slujitorii înțelepți și credincioși care le respectă, atrăgându-și favoarea divină pe care o obțin prin har; 3) cei îmbunătățiți care nădăjduiesc la înfierea divină prin respectarea exhortațiilor. În fapt, aceste exhortații sunt mai ușor de practicat decât Legea lui Moise. Iar că aplicarea lor este chiar posibilă, stau și dau mărturie **sfinții**. Ca și în ierarhia Imperiului, și în ierarhia umană în drum spre Dumnezeu există slujitori care fac binele de frica pedepsei; alții care-l fac pentru răsplată și, în sfârșit, „fiii” care sunt ucenici și prieteni ai Stăpânului și care fac binele din iubire.

În acest punct al discuției, Profesorul reclamă o deviere de la subiect, întrucât tema centrală era stabilirea ordinii axiologice a celor trei Legi. Ei
Analele Universității Dunărea de Jos, Galați, facsc. XX, Filosofie, nr. 8, 2008, p. 144-151.

bine, Manuel arată că Legea lui Muhammad, departe de a se înrudi, ea se opune Legii creștine și se aseamănă, mai mult, cu cea a lui Moise. Aici își ilustrează Manuel remarcabila înzestrare de logician. Se pornește de la teza că Legea islamică a perfecționat-o pe cea creștină așa cum aceasta a perfecționat-o pe cea mozaică. Dar, după ce l-a proclamat pe Hristos ca „duh, logos și suflet al lui Dumnezeu”, Muhammad a instituit legi contrare lui Hristos. De pildă: a menținut întocmai prevederi ale Legii lui Moise pe care Dumnezeu fie că le eliminase, fie le spiritualizase (interdicția de a consuma carne de porc, poligamia, legea leviratului repudierea, legea talionului etc). Deci, ori Hristos, ori Muhammad, este un rău dătător de Lege. Dar, Legea mai recentă urmează celei vechi. „Dacă, deci, Muhammad este convins că a distrus, după bunul său plac, Legea pe care o admiră în vorbe, și că este de acord cu cea de care ne sfătuiește să ne îndepărtăm, mai este nevoie de alte dovezi ca să te convingi că este un impostor? ”(28, d). Și din Legea mozaică și, din cea creștină a reținut doar prevederile cele mai ușoare și nu acele lucruri înălțătoare care transfigurează sufletul și-l înalță către locul ce-i este propriu.

Profesorul este nevoit să recunoască soliditatea argumentării, dar își menține convingerea că superioritatea Legii islamice rezultă din faptul că ea ține linia de mijloc între mozaism și creștinism. Astfel se încheie a șaptea „Controversă” a Împăratului Manuel II Paleolog cu gazda sa musulmană
.....

*

Să studiem, acum, câteva elemente ale strategiei dialogale a lui Manuel. Mai întâi, colectarea informațiilor pe tema dezbaterii. Sursele sunt diverse: fie din chiar mediul musulman în care a trăit mult timp, fie de la coreligionari iluștri, precum bunicul său matern, Împăratul Ioan VI Cantacuzino. Acesta, la vremea lui, recunoscuse cât de util îi fusese textul de combatere a Coranului scris de dominicanul Ricoldo de Monte Croce.

Cu toate acestea, Manuel nu este un simplu epigon sau compilator. Este un spirit strălucit care se ferește de robia textelor, un intelect viu, creator și onest. În scris, reproduce cu fidelitate dezbaterile orale. Are cuvinte de înaltă apreciere pentru calitățile interlocutorului (înțelepciunea, moderația și deschiderea), fapt care, în final, îi sporește și mai mult frustrarea că nu a reușit să-l atragă pe Profesor la creștinism.

Al doilea aspect al strategiei este alegerea tipurilor de argumente. Este știut că, în tradiția bizantină, argumentele scripturale sunt la mare preț. Manuel știe acest lucru și își mărturisește predilecția pentru acest fel de

argumente. Numai că, atunci când este vorba de o controversă cu adeptul unei religii ne-creștine, în speță Islamul, acest tip de argument nu mai este cel mai potrivit. Deși Profesorul precizează, de la început, că pentru musulmani, Scripturile creștine sunt valide și divine, numai că necazul este cu traducătorii greci care ar fi suprimat pasajele favorabile Islamului, așa că Manuel se arată dispus să renunțe la recursul la Scriptură. În plus, interpreții nu erau tocmai buni teologi și bibliști pentru a avea siguranța că pasajele implicate în discuție sunt bine traduse.

În această situație, Manuel își rezervă argumentele **ad hominem** și al **rațiunii**.

Primul constă în a exploata chiar afirmații ale preopinentului pentru a-i ilustra contradicțiile sau confuziile. Așa cum am arătat mai sus, Profesorul, pe de o parte, recunoaște caracterul divin la Legii creștine și, pe de altă parte, afirmă că ea conține prevederi rele .

Dar argumentul rațiunii i se pare lui Manuel cel mai eficient. Astfel, Legea islamică nu are nimic original care să fie bun; de pildă, chemarea la **Jihad** este, pe de o parte, irațională (pentru că alege să impună credința cu sabia, când credința este, de fapt o convingere a sufletului) și, pe de alta, blasfemiatorie (pentru că varsă sânge în numele lui Dumnezeu și pentru că, tot în numele lui Dumnezeu, percepând tribut, tolerează necredința).

Totuși, Manuel nu este un „raționalist” fanatic. El nu se folosește de argumentele demonstrative (sau apodictice), preferându-le, mai degrabă, pe cele prin analogie. Pentru el, credința și demonstrația nu pot face casă bună. Credința își este suficientă sieși, nu are nevoie de niciun fel de demonstrație. Analogia, mai apropiată de probabilitate, deși nu are vigoarea evidenței, aduce credinței un oarecare sprijin și pace în sufletul credinciosului.

„Raționalismul” smerit al lui Manuel face ca orice argument rațional să țină foarte aproape de învățătura deja admisă în religia respectivă. În autoevaluarea sa, Manuel socotește acest lucru ca unul dintre motivele principale pentru care nu l-a putut „creștina” pe Profesor.

Adresându-se fratelui său Theodor, Manuel face un inventar, o clasificare a motivelor eșecului său converțițional.

Mai întâi sunt motivele psihologice: Profesorul este vârstnic, i-ar fi greu să renunțe la bogăție, onoruri și respectul a lor săi. Toate acestea la un loc îl împiedică pe Profesor să facă o alegere în deplină libertate. Oricum, dincolo de aceste explicații, deziluzia lui Manuel este uriașă: necredincioșii nu s-au convertit iar credincioșii nu au aflat lucruri noi^V care să-i întărească în credință.

Dar există și explicații mai de fond. Oricât s-a străduit Manuel să nu folosească izvoarele scripturale, limbajul său teologic este foarte rafinat și

Analele Universității Dunărea de Jos, Galați, fasc. XX, Filosofie, nr. 8, 2008, p. 144-151.

tributar tradiției de care ținea organic. Astfel, spre finalul dezbaterii câțiva auditori musulmani îi mărturisesc: „vorbești de taine și învățături mai presus de cunoștințele noastre”. În fapt, ambele tabere își au partea în eșecul dezbaterii, în sensul că nimeni nu a renunțat la propria religie.

Diferențele doctrinare profunde îi împiedică pe preopinienți să se înțeleagă, pur și simplu. **Jihadul** (dovadă de iraționalitate pentru creștini) înseamnă, pentru musulmani, „a susține, împotriva necredincioșilor, a căror prezență este periculoasă pentru comunitate, drepturile religiei lui Allah la supunere din partea tuturor”. Pe de altă parte, și practicile ascetice creștine au putut fi acuzate, de către musulmani, ca nerezonabile.

În ciuda aparențelor care ar încuraja analogia, între exhortația creștină și „actul recomandat” în Islam diferența este radicală pentru că relația Dumnezeu–om este cu totul altfel concepută în cele două religii. În Islam nu ar fi admisibil un text precum cel paulin: „Astfel dar, nu mai ești rob, ci fiu” (**Galateni**, IV, 7).

Prăpastia este și mai adâncă acolo unde nici măcar aparența nu mai are putere. Pentru Profesor, Muhammad este Profetul; pentru Împărat este un impostor.

Sunt câteva puncte în care acordul este absolut imposibil:

1. **Păcatul.** Pentru creștin, lupta (fără compromisuri) cu păcatul este cheia mântuirii. Esențialul, pentru el, este să se realizeze plenar după modelul lui Hristos, Fiul lui Dumnezeu. Viața pământească trebuie tratată ca o etapă trecătoare în timpul căreia îți poți câștiga accesul la veșnicie. Viața creștină își are sensul în supra-natural. Islamul nu vede sau nu admite această tensiune între lume și Împărăția lui Dumnezeu. Inspirațiile exhatologice de la începuturi au pălit în fața grijii pentru victoria pământească. Islamul din vremea lui Muhammad era, deja, rodul compromisului între credință și necesitățile sociale, între exigența religioasă și slăbiciunea umană. Pentru că totul este după voia lui Allah, dacă El a rânduit unora o viață plină de plăceri, a răspunde la aceasta prin asceză ar fi o blasfemie. În Islam, esențială este credința pur și simplu: a te nimici în fața absolutului divin este ca un elan magnific înspre Dumnezeu.
2. **Credința.** Este esențială până la necesitate în creștinism, dar nu este suficientă. Faptele omului și harul divin însoțesc credința spre mântuirea creștinului. În Islam, ajunge credința profundă, din inimă, dincolo de orice fapte. Mântuirea se acordă și celor mai mari păcătoși, după o perioadă (mai lungă sau mai scurtă) de purificare, în infern.
3. **Predestinarea.** Musulmanul, pe de o parte, trebuie să respecte o serie de prescripții menite să-i prezeve credința iar, pe de alta, el încercă un sentiment puternic de superioritate pentru că a fost ales de către Allah să se

nască în credința „adevărată”. Din această perspectivă, morala creștină apare ca o ambiție irațională, plină de excese.

Din constatarea felului în care s-a desfășurat controversa dintre Împărat și Profesor (fiecare interlocutor a gândit doar din interiorul propriului sistem fără a pătrunde câtuși de puțin în esența doctrinei și a modului **celuilalt** de a gândi/crede), Th.Khoury încearcă să stabilească niște criterii minime ale dialogului inter-religios:

- 1) deschiderea veritabilă către celălalt;
- 2) întâlnirea pe terenul **rațiunii** ca atare, nu pe cel al rațiunii **teologice**.

„Să te faci străin sieși pentru a aborda lumea **celuilalt**” (Khoury).

„Credem în legitimitatea și în valoarea unei teologii lucide, dar, totodată, conștientizăm limitele oricărei teologii și impasul apologeticii tradiționale. Dacă orice bună teologie trebuie să pornească de la Dumnezeu revelației, poate că cea mai bună pregătire a receptării Cuvântului Său trebuie să pornească de la om, pentru a-i deschide inteligența și sufletul întru primirea luminii și a energiilor divine” (Khoury).

Bibliografie:

1. **Manuel II Paleologue**, „Entretien avec un musulman”.
2. **Sources Chrétiennes**, nr. 115, introduction, texte critique, traduction et notes de Théodore Khoury, Ed. du Cerf, 1966.
3. **M. - H. Congourneau**, „Manuel II et l' Islam”, în **Contacts**, nr. 217, jan. - mars 2007, p. 20-34.
4. **S. B. Dașkov**, „Împărați bizantini”, trad. de Viorica și Dorin Onofrei, Ed. Enciclopedică, 1999, p. 396-401.
5. **N. Iorga**, „Istoria vieții bizantine”, trad. De M. Holban, Ed. Enciclopedică, 1974, p. 540-586.
6. **D. Nicol**, „Les derniers siècle de Byzance”, Les belles lettres, 2005, p. 319-361.
7. **J. J. Norwich**, „Histoire de Byzance”, Perrin, 2005, p. 400-421.
8. **O. Tafrali**, „Thessalonique au XIV-me siècle”, Librairie P. Geuthner, 1913.
9. **W. Treadgold**, „O istorie a statului și societății bizantine”, Institutul European, 2004, vol. 2, trad. de M. E. Avădanei, p. 199-204.

13638

